

Միրարփի ԴԱՎԹՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրաբարի բառային կազմում որոշակի շերտ են ներկայացնում ժամանականիշ բառերը, որոնք գործածության լայն շրջանակներ են ունեցել լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում՝ գրաբարում, միջին հայերենում և աշխարհաբարում:

Գ. Ջահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան» գրքում առանձնացնում է բառերի իմաստային թեմատիկ 23 խումբ, որի 10-րդ կետը ժամանակ ցույց տվող բառերն են՝ *հին, ծեր, այժմ, միշտ, հաճախ, ստեպ, օր, զիջեր, ցերեկ, ամառ, աշուն, ձմեռ, գարուն, ամառ* և այլն¹:

Լ. Հովհաննիսյանը «Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն» գրքում նշում է, որ ժամանակ հասկացության նախագրաբարյան (վաղնջահայերենյան) հետքեր չկան, իսկ գրաբարում արդեն գործածում էին ժամանակ և ամանակ բառերը՝ վերջինիս ոչ հաճախ կիրառությամբ: Նա հավանական է համարում վաղնջական շրջանում ժամանակ հասկացության արտահայտումը աուր բառով²:

Ժամանակ հասկացությունն այն առանձնահատկությունն ունի, որ ճանաչելի է իր կոնկրետ դրսևորումների՝ բնության մեջ անխախտ հաջորդականությամբ միմյանց փոխարինող երևույթների շնորհիվ³: Ժամանականիշ բառերը լայն գործածություն են ունեցել թե՛ Ոսկեդարի մատյաններում, թե՛ «Աստվածաշունչ» մատյանում: Հմմտ.

Առաջի ամսույ տասնեչորսին իրիկույ դեմ զատիկ է Եհովայի համար /Ղեւ ԻԳ. 23/: Այս յիսուներորդ տարին Յոբելեան տարի լինի ձեզ համար.../Ղեւ ԻԵ.25/

Ժամ բառը գրաբարում բազմիմաստ է: ՆՀԲ-ում հանդիպում են հետևյալ իմաստները.

1. չափ շարժման արևու՝ որպես մասնիկ ամանակի՝ բաղկացեալ ի վաթսուն բոպէից, 2. որպես ժամանակ ինչ նշանակեալ, սահմանեալ, 3. ըստ ախտարաց՝ Դիտելի մասն բոպէի ի կենդանակերպս, յաստեղատունս վասն գուշակելոյ, 4. ըստ տոմարագիտաց՝ Բաժանումն բոպէից՝ ի սկզբան տուրնջեան և զիջերոյ, 5. ժամասացություն:

«Առձեռն բառարանում». 1. մասն ժամանակի, 2. ատեն, 3. մասն բոպէի յաստեղաց շարժման և վայրկեան ծննդեան ըստ առասպելաց ախտարաց, 4. բաժանումնք բոպէից ըստ տոմարագիտաց՝ արև ցաթելու և մտնելու ատենները, 5. տարւոյն եղանակները, 6. ժամերգութիւն:

¹ *Ջահուկյան Գ.*, «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան», Եր., 1987, էջ 204-222:

² *Հովհաննիսյան Լ.*, *Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն*, Եր., 2008, էջ 73, 79:

³ *Բառնայան Ջ.*, *Ժամանականիշ բառերը բարբառներում*, Եր., 2009, էջ 115:

Հր. Աճառյանը վկայում է ժամանակ բառի վաղ գրաբարյան աղբյուրներում հաճախակի կիրառության մասին և առավել հավանական է համարում պահլավական փոխառություն լինելը՝ ժամանակ ձևով⁴:

Ժամանակ բառի համար տրվում են հետևյալ իմաստները. 1. ատեն, 2. Տարի, 3. հասակ, մարդու կեանք, 4. դար, 5. վախճան կենաց, 6. չորս եղանակ տարույ, 7. ներկայ վայրկեան, 8. յարմար ատեն, 9. ժամադրութիւն և այլն:

Գրաբարում գործածական են եղել նաև բոպէ, վայրկեան բառերը, որոնցից վերջինը գործածել են միայն Խորենացին և Բուզանդը՝ վայրիկ (մի) ձևով, որտեղ բառիմաստը մեկ վաթսուներորդ մասը չէ, այլ կարճ ժամանակամիջոց, պահ⁵: Երկուսն էլ, ի տարբերություն ժամանակի, հետին գործածություններ են: Հմմտ.

Անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացւոյ հրահանգս (Խոր., 344): Ջի ասէին. Վայրիկ մի ևս սակաւիկ մի ևս կալցիս ժոյժ և ահա հասեալ է օգնականութիւն (Բուզ., 145):

Գրաբարի բառապաշարի քննությունից ակնհայտ է, որ այն հարուստ է ժամանականիշ բառերով, և նույն բառերը համապատասխան իմաստներով հանդիպում են տարբեր հեղինակների երկերում:

Ստորև մենք կփորձենք քննության ենթարկել գրաբարի ժամանականիշ բառերը՝ անհրաժեշտաբար կատարելով որոշակի դասակարգումներ, որպեսզի ամբողջական կերպով ներկայացնենք այդ կարգի միավորների բառաքերականական բնութագիրը: Ըստ այդմ, ժամանականիշ բառերը քննելու ենք ըստ ձևաիմաստային խմբերի՝ անհրաժեշտաբար հաշվի առնելով նաև քերականական այլ հատկանիշներ ևս:

Ժամանակային հոմանիշներ. Գրաբարում ժամանականիշ բառերի իմաստային խումբը հարուստ է հոմանիշներով: Հոմանիշներ են կոչվում միևնույն հասկացությունն արտահայտող այն բառերը, որոնք ունեն մոտ կամ նույն իմաստներ և միաժամանակ կարող են տարբերվել ոճական կիրառությամբ, հուզարտահայտչական գունավորմամբ, գործածականությամբ և ուրիշ բառերի հետ կապակցվելու տարբեր ունակությամբ, ինչպես՝ անդադար-շարունակաբար, աներեկոյ- մշտատիւ, աղջամղջել- մթագնել, անցիկ- Ջատիկ- պասեք, հասարակօրութիւն- գուգօրութիւն, անխավար- լուսաւոր, այգ- առաւաւտ, միշտ- յաւիտեան, գարուն- գարնայնի և այլն:

Հոմանիշները դասակարգվում են նաև ըստ խոսքի մասերի պատկանելության՝ գոյականական, ածականական, բայական և այլն: Հոմանշությամբ հարաբերակցվող երկու բառեր կազմում են հոմանշային գույգ, իսկ հոմանշային տարբերի խումբը՝ հոմանշային շարք, իսկ հարաբերակցվող յուրաքանչյուր տարր՝ հոմանշային շարքի անդամ:

Երբ շարքի անդամները իմաստային-գործառական այլևայլ առնչակցություններով լիովին համընկնում են, կոչվում են բացարձակ հոմանիշներ, իսկ երբ

⁴ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Եր., 1973, էջ 222:

⁵ Հովհաննիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 74:

առկա է իմաստային մասնակի համընկնում, շարքի անդամները կոչվում են հարաբերական հոմանիշներ:

Այժմ դիտարկենք գրաբարի ժամանականիշ բառերի հոմանշային զույգերն ու շարքերն ըստ խոսքիմասային արժեքների:

Ա. Հոմանշային զույգեր.

1. Ածականական հոմանիշներ

Անխաւար (միշտ լուսավոր) – լուսաւոր (լույս ունեցող). հմմտ. Լինելոց է շինութիւն... յանխաւար... քաղաքին /Ագաթ., 336/: Լուսաւոր պատմութեան օրագրացանկ /Ագաթ., 8/:

Մշտնջենական (հավերժական) – յաւիտենական (հարատև). հմմտ.

Մնունդն առաջին... մշտնջենական և յաւիտենական ծնունդ, ի մշտնջենական և յաւիտենական Հօրէն առաջ զամենայն / Ագաթ., 191/:

2. Գոյականական հոմանիշներ

Այգ (կանուխ առավոտ)- առաւաւտ (ցերեկվա սկիզբը). հմմտ. Զայգն զառաւաւտն... մատուցանէր /Ագաթ., 28/: Ի լուսանալ առաւօտուն... մատուցանէր /Ագաթ., 433/:

Տիւր և ցերեկը վկայված են հինգերորդ դարից, բայց առաջինը գործածության ավելի վաղնջական ակունքներ ունի:

Ցերեկը շատ ավելի երկար ժամանակահատված է ընդգրկում՝ ձգվելով առավոտից մինչև երեկո, այսինքն՝ օրվա ողջ լուսավոր մասը: Ցերեկը բնիկ հայերեն բառ է՝ երեկ (երեկո) բառից՝ ց նախդրով և նշանակում է «մինչև երեկո եղած ժամանակը»⁶:

Աղայանը «Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն» գրքում ցերեկ ժամանականիշ բառի հետ կապված նշում է. «Բնիկ հայերեն երեկ արմատից են սերում երեկ- երեկո- ցորեկ ձևերը, որոնք իմաստային զարգացում են ապրել և բնեռացել հետևյալ կերպ. երեկ-ը, որը գրաբարում «երեկո» իմաստն ուներ, ամրակայվեց «նախորդ օրը» իմաստով, երեկո-ն ձևը բերեց օրվա վերջին լուսավոր ժամանակահատվածի իմաստը, իսկ ց նախդրով ածանցված ցերեկ բառը «մինչև երեկո ընկած ժամանակահատվածը» իմաստով սկսեց կիրառվել՝ դուրս մղելով գրաբարյան տիւ ժամանականիշը»⁷: Հմմտ.

Ոչ կարեր բանիցն տալ պատասխանի մինչև ցերեկոյ /Կողբ., 87/: Ջի այն ինն տիւ էր և ինն գիշեր / Ագաթ., 546/:

Ամ (տարի)- տարի (տասներկու ամսվա տևողություն). Ոսկեդարում ամ և տարի բառերը հոմանշային զույգ են: Մակայն հինգերորդ դարից տարին հիմնականում օրացուցային և տոմարական հասկացություն է դառնում, իսկ ամը բազմիմաստ է, որը պայմանավորված է նրա հնդեվրոպական ծագումով:

Հմմտ. Հնգետասան ամ է, զի ընկեցին:/ Ագաթ., 17/: Եւ նա ծածկեալ բռնացեալ ունէր զերկիրն առ հասարակ իբրև տարի մի/ Բուգ., 15/:

⁶ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Եր., 1979, էջ 453:

⁷ Աղայան Էդ., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 105:

3. Մակբայական հոմանիշներ

Միշտ (շարունակ, անդադար)- յաւիտեան (միշտ). հմմտ. Արժան է... ի վերայ քո աղօթել առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի /Խոր., 5/: Թագաւորեացէ ի վերայ տանն Յակովբայ յաւիտեան /Ագաթ., 188/:

Հոմանշային գույզի անդամները կարող են պատկանել տարբեր խոսքի մասերի, որոնք հարաբերակցվում են որոշակի ընդհանուր հատկանիշով: Այդպէս հոմանշային գույզ են կազմում գոյականը և մակբայը, ածականը և մակբայը: Հմմտ.

Գարուն (տարվա առաջին եղանակը)-(գոյ.) - գարնայնի (գարուն, գարնանը)- (մկբ.) - Գարունն.. գայն կերպարանս բերէ /Ագաթ., 336/: Օտոռցն բոյսք բողբոջոյն գարնանոյն երևացին /Ագաթ., 331/:

Անժամանակ (անսկիզբն, հավիտենական)- (մկբ.) - մշտնջենաւոր (հավիտենական, հավերժ)- (ած.). Հմմտ. Բարձրացուցանէ զխոնարհս... յանկէտ և յանժամանակ / Ագաթ., 41/: Քանզի Շապուհ աղաչեաց... հաստատել զխաղաղութիւն մշտնջենաւոր /Խոր., 236/:

Բ. Հոմանշային շարք(եր)

Գրաբարի ժամանականիշ բառերի իմաստային խմբում համեմատաբար սակավ են հոմանշային շարքերը, թեև հանդիպում են եռաշարք և քառաշարք հոմանիշներ: Ըստ խոսքիմասային արժեքների՝ դրանք բաշխվում են մակբայի և բայի տիրույթում, ինչպէս՝ անդադար- անդուլ- շարունակ, աղջամղջել-մթագնել- աղօտանալ- նսեմանալ, այգանալ- առաւօտանալ- առաւօտել- լուսանալ և այլն:

Անդադար- անդուլ- շարունակ շարքում կա նաև ձևի իմաստ, ինչպէս՝ անդադար (շարունակաբար, միշտ) - անդուլ (անդադար, շարունակ)-շարունակ (չընդմիջվող, անընդհատ): Հմմտ.

Յանհնարին ուղիս սաստկութեան անկանի, անդադար հոլովմամբ գլորեալ /Խոր., 314/: Եւ խորհրդակցաց իւրոց անդուլ առնէր հարցումն վասն այսպիսւոյ պատճառի / Խոր., 74/: Այլ և շարունակ քանակն երկակի է, քանզի է որ անշար է, և որ շարժուն / Անհաղթ, 128/:

Ժամանակային հականիշներ. Հականիշները բառային գույզեր են, որոնք արտասանությամբ տարբեր են, իմաստով՝ հակառակ, և յուրաքանչյուր գույզ պատկանում է միևնույն խոսքի մասին:

Հականիշությունը հիմնականում տարածվում է բառերի վրա, ըստ այդմ էլ հականիշներ ասելով՝ ամենից առաջ հասկանում ենք հականիշ բառերը, որոնք ներկայանում են գույզերով: Զույգի անդամներից մեկը կարող է մյուսի հանդեպ հակադիր իմաստներ արտահայտել (հակադրական հականիշներ), կամ էլ մեկը բացասում, ժխտում է մյուսին (ժխտական հականիշներ)⁸:

Գրաբարում հականիշները հիմնականում գոյականներ և մակբայներ են:

Ժամանակային հականիշները, ինչպէս ընդունված է, կարելի է ներկայացնել հակադրական և ժխտական տեսակներով:

⁸ Պետրոսյան Հ., *Հայրենագիտական բառարան*, Եր., 1987, էջ 313:

1. Հակադրական հականիշներ.

Հակադրական հականիշների բաղադրիչները հիմնականում արտահայտվում են մակբայ խոսքի մասով, հազվադեպ գոյականով:

ա) Մակբայական արժեք ունեն միշտ (շարունակաբար)- երբեմն (մի ժամանակ, մի անգամ), այսօր (ընթացիկ՝ ներկա օրը)- երեկ (այսօրվան նախորդած օրը). հականիշների բաղադրիչները հմմտ.

Արժան է... ի վերայ քո աղոթել՝ առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի /Խոր., 5/: Յորում և մեք իբրև զձեռդ երբեմն զերևելիսս կարծեաք արարիչ /Եղ., 168/:

բ) Գոյականական արժեք ունեն՝

Տիւ (ցերեկ, օրվա լուսավոր ժամանակը)- երեկոյ (մութն ընկնելու ժամանակը). հմմտ. Զի այն ինն տիւ էր և ինն գիշեր / Ագաթ., 235/: Իսկ... երեկոյ եղև ժամ ընթերաց թագաւորին Պարսից /Կողբ., 142/:

Տիւ (ցերեկ, օրվա լուսավոր ժամանակը) -գիշեր (օրվա մի մասը՝ մայրամուտից մինչև լուսաբաց). հմմտ. Որ տիւ իցէ և ոչ գիշեր /Ագաթ., 235/:

Հակադրական հականիշները, ըստ իրենց ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունների, լինում են տարարմատ կառուցվածքի:

2. Ժխտական հականիշներ.

Ժխտական հականիշները նույնարմատ կազմություններ են, որոնց հականշությունն արտահայտվում է ժխտական նախածանցների միջոցով: Այդպիսի հականիշների բաղադրիչները հաճախ դուրս են գալիս միևնույն խոսքի մասի սահմաններից՝ պայմանավորված ածանցի բառակազմական նշանակությամբ:

Հմմտ. Ժամանակ (տևողություն, որ չափվում է ժամերով) - անժամանակ (որի համար ժամանակ չկա). հմմտ.

Ջորոյ անմահութիւն ի դէպ ժամանակի հանիմանեսցուք /Կողբ., 196/: Բարձրացուցանէ զխոնարհս... յանկէտ և յայնժամանակ /Ագաթ., 41/:

Ժխտական հականիշները զգալիորեն ցածր տեսակարար կշիռ ունեն գրաբարի բառային կազմում:

Ժամանականիշ բաղադրիչով համանունական գույգեր

Համանուններ են կոչվում այն բառերը, որոնք նույնն են գրությամբ կամ արտասանությամբ և տարբերվում են միայն իմաստաբանորեն կամ քերականորեն, կամ էլ միաժամանակ թե՛ իմաստաբանորեն, թե՛ քերականորեն⁹:

Տվյալ դեպքում մենք դիտարկել ենք այն համանունները, որոնց բաղադրիչներից մեկն ունի ժամանակային իմաստ՝ արտահայտված գոյականով կամ մակբայով, իսկ մյուս բաղադրիչն ունի անկախ բառական արժեք: Այսպիսի համանունները համարվում են բառական համանուններ:

Ժամանականիշ համանունների բաղադրիչները արտահայտվում են՝

ա) գոյականներով. պահ¹- ժամանակ- պահ² -պահեստ, շար¹- 360 տարվա ժամանակաշրջան- շար² -մետաքսից թափանցիկ ու նուրբ գործվածք, դար¹ -հարյուր տարվա ժամանակահատված -դար² -բարձունք, բարձրադիր վայր և այլն:

⁹ Մուրիսյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1999, էջ 115:

բ) գոյականով և ածականով. արբուն¹- հասունություն, չափահասություն- արբուն²- ըմպելի, խմելու պիտանի, հարմար,

գ) մակբայով և դերանունով. անտի¹- այն ժամանակից- անտի² –այն. հմմտ.

Անտի յայտ է թէ եւ բաւանդակ իսկ չարեացն արարիչ Աստուած/ Կողբ., 35/:

Ազատել զհոգիսն ի տանջանաց անտի/Կողբ., 273/:

դ) մակբայով և գոյականով. արդ¹- այժմ, ներկայումս, հիմայ- արդ² –հար- դարանք, արդուզարդ. հմմտ.

Արդ ... կամաւ և սիրով յայն առէք / Փարսպ., 44/: Ոչ միայն արդուց և զար- դուց և կերպարանայ արարիչ /Կողբ., 27/:

Ինչպէս ցույց են տալիս լեզվական փաստերը, գրաբարի բառային կազմում որոշակիորեն շատ են գոյականական բաղադրիչներով կազմված համանունական գույգերը, որոնցից մեկը, ինչպէս նշել ենք, արտահայտում է ժամանակային իմաստ:

ա) Սկզբնաղբյուրներ

1. Ագաթ.- Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1957:

2. Անհաղթ-Անհաղթ Դաւիթ, Սահմանք իմաստասիրութեան, Ե., 1960:

3. Աստվածաշունչ, Աստվածաշնչի վերապատում 1896 թվականի արևելահայերեն «Արարատ» հրատարակությունից, Bible League International, 2010:

4. Բուզ.- Փաստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1960:

5. Եղ.-Եղիշէի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Ե., 1957:

6. Խոր.-Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:

7. Կողբ.-Երզնկայ Կողբացոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

բ) Բառարաններ

- Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ.հ. 2-4, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1973- 1979:
- Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865:
- Աւետիքեան Գ., Սիւրմէլեան Խ., Ս. Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, հ.հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1836-1837:
- Գաբամաճեան Ս., Նոր բառգիրք հայերէն լեզուի, Տպագրութիւն Ռ. Սա- գաեան, Կ. Պօլիս, 1910:
- Խաչատրյան Լ., Գրաբարի ուսումնական բառարան, Երևան, 2013:
- Ղազարեան Ռ., Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս, 2006:
- Ղազարեան Ռ., Գրաբարի բառարան, ԵՊՀ Հրատարակչութիւն, հ.հ. Ա-Բ, Երևան, 2000:
- Պետրոսյան Հ., Հայրենագիտական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1987:

СМЫСЛОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА, ПОКАЗЫВАЮЩИХ ВРЕМЯ

___ *Резюме* ___

___ *С. Давтян* ___

В статье подлежат разбору древнеармянские слова, показывающие время, и выделяются их их видосмысловые группы: синонимы, антонимы, омонимы. Из омонимичных пар один член выражает временной смысл.

Синонимы, антонимы, и омонимы показывающие время, в основном являются существительными и наречиями.

	Существительные	наречия
Синоним	рассвет- утро	беспрерывно-постоянно
Антоним	время - не время	сегодня - вчера
Омоним	век - неровность поверхности	актуально-украшение

Смысловые все три группы представлены как парами, так и рядами, однако в древнеармянском языке лидируют двучленные структуры.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Դավթրյան Միջնադարի Անաստասի- ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հայցորդ,
Երևանի Գ. Էվինի անվան թիվ 182 ավագ դպրոց, E-mail: bubush@inbox.ru*